

ПРОФЕСІЙНА РОЛЬ ЯК ОДНА З ГОЛОВНИХ СОЦІАЛЬНО- ПСИХОЛОГІЧНИХ РОЛЕЙ ОСОБИСТОСТІ

Розкривається сутність професійної ролі як однієї з головних психологічних ролей особистості. Здійснено теоретичний аналіз підходів до трактування поняття ролі та професійної ролі, розроблено періодизацію стадій формування і розвитку професійних ролей, запропоновано визначення поняття професійної ролі.

Ключові слова: професійна роль, соціально-психологічні ролі особистості, професійний розвиток, особистісний розвиток, соціалізація, індивідуалізація, стадії розвитку професійної ролі.

Постановка проблеми. В умовах ринкової економіки фахівець певної галузі повинен володіти таким набором особистісних характеристик та вмінь, який забезпечить йому можливість якісного виконання своїх прямих функціональних обов'язків, а також сприятиме професійній адаптації, професійному росту та розвитку.

Виконання професійної ролі, її повнота, адекватність характеристикам особистості, а також її сформованість є важливими як для окремої людини, так і для соціуму, в якому вона існує. Адже, з одного боку, професійна роль є однією з головних соціально-психологічних ролей особистості. З іншого, через її виконання особистість інтегрується в структуру суспільства. Професійну роль визначають як ресурс для покращення ефективності роботи, підвищення якості виконання професійних обов'язків, сприяння психологічному благополуччю та самореалізації особистості.

Стан дослідження проблеми. Основу сучасних досліджень психологічних аспектів професійної діяльності та професійного формування особистості становлять праці Е.Ф. Зеєра, О.М. Леонтьєва, С.Л. Рубінштейна, О.Б. Федоришина та ін. Л.С. Виготський характеризує вибір професії не тільки як вибір конкретного виду професійної діяльності, але й як вибір життєвого шляху, пошук конкретного місця у суспільно-виробничому процесі, включення себе в життя соціуму через визначення своєї основної справи. У роботах Л.М. Карамушки, А.Й. Капської, С.А. Клімова, А.К. Мар-

кової здійснено аналіз закономірностей і особливостей розвитку особистості професіонала через аналіз категорій професійної Я-концепції, Я-образу професіонала, професійного самовизначення, професійної орієнтації.

Термін «роль» широко використовується в різних сферах наукового знання і людської практики. Починаючи з I половини ХХ ст., навколо даної тематики зосередився інтерес представників соціології, психології, філософії та соціальної психології (П. Бергер, Р. Лінтон, Дж. Мід, Я. Морено, Т. Парсонс, Б.Г. Ананьєв). Сучасні дослідження у сфері ролі теорії особистості представлені іменами зарубіжних учених Б.Дж. Біддла, Ч. Гордона, а також вітчизняних – Ю.Є. Альшиної, П.П. Горностая, І.С. Кона, О.С. Кочаряна, Т. Шибутані.

Проблеми професійних ролей окремих спеціальностей (медичного представника, вчителя, продавця книг, соціального працівника, медсестри, менеджера з персоналу, соціального педагога тощо) вивчали Т.Н. Бударіна, З.М. Мірошник, Ю.М. Котенева, А.Г. Маркова, Н.І. Михайлова. Проте досі не розкрито і чітко не окреслено поняття професійної ролі, яке мало б стати базовим для цих досліджень. Єдиного підходу до професійної ролі як соціально-психологічного феномена нині не існує.

З огляду на це **метою** нашого дослідження є виокремлення та аналіз поняття «професійна роль» як одного з основних соціально-психологічних чинників самореалізації особистості.

Виклад основних положень. За визначенням Р. Лінтона, роль є динамічним аспектом статусу [15]. Тож якщо статус є позицією в суспільстві, то роль є моделлю поведінки відповідно до цієї позиції. Роль є основним феноменом соціально-індивідуального дуалізму. Тобто вона є містком, що з'єднує соціум і окрему особистість. П. Бергер визначив роль як типову реакцію на типові очікування [2]. За І. Коном, поняття ролі є дуже багатозначним, і у свідомості людини воно переживається як дещо зовнішнє, безмежне і відмінне від її істинного «Я». Найбільш узагальненим можна вважати визначення П.П. Горностая, згідно з яким роллю є модель поведінки (стереотипна поведінка), що має індивідуальне забарвлення та узгоджується зі статусом індивіда в даній соціальній структурі шляхом реалізації ролевих очікувань щодо індивіда, набуття ним

відповідних прав та виконання обов'язків. Із соціальної точки зору роль є елементом певної структури: групи, колективу, соціуму. З психологічної точки зору про роль говорять як про набір особистісних характеристик. Вона є «продовженням» індивідуальності. Роль є вираженням ідентичності, проте може виступати і як її заміна, компенсація за недостатності індивідуальності [4].

Дж. Мід вважав соціальне середовище вирішальним фактором розвитку особистості через соціальну взаємодію та рольову поведінку. Відповідно й особистість розглядалась як сукупність її ролей, а соціалізація – як процес формування ролей [10]. В теорії і практиці психодрами, засновником якої вважають Я. Морено, поняття ролі вважається первинним щодо «Я», тобто Самість формується із ролей, які виконує людина [11]. Тому можемо сказати, що не існує єдиного підходу до того, що є первинним – особистість чи роль. Як вдало підкреслив П.П. Горностай, найправильніше говорити про взаємний вплив ролі й особистості в онтогенезі людини [4, с. 38]. «Приміряючи на себе» і виконуючи різні ролі, людина вибудовує свою «Я-концепцію». Конкретні життєві ролі, серед яких і професійна роль, роблять певний внесок в інтегральну життєву роль, яка визначає тип особистості людини.

Аналіз поняття «професійна роль». Професійну роль вважають однією із головних соціально-психологічних ролей особистості. Саме професійна діяльність забезпечує повну самореалізацію особистості, актуалізацію всіх її можливостей. Виходячи зі змісту акмеологічного підходу у професійно-особистісному розвитку фахівця, А.Й. Капська стверджує, що неможливо розглядати особистість поза діяльністю, так само, як і діяльність не можна розглядати без врахування особистості, її спрямованості щодо розвитку, саморегуляції, самореалізації тощо. Саморозвиток людини стимулює професійну діяльність, яка є однією з рушійних сил розвитку особистості, а якісно новий професійний рівень призводить до особистісного росту.

Професійну роль можна розглядати як спосіб досягнення соціальних цілей – статусу, високої посади в організації, здобуття досвіду, особистісного росту, реалізації себе у професійній сфері. Здійснюючи професійну діяльність, окрім практичних цілей заробити на життя, забезпечити добробут близьких тощо, людина може

ставити цілі вищого порядку. На думку В.В. Чернявської, професійні ролі (а також визнання, показники матеріального достатку та ін.) є частинами загального професійного досвіду людини, який можна визначити як кар'єру [14]. Професійна «Я-концепція» формується як сукупність професійних ролей в рамках виконання певної фахової діяльності.

Згідно з Довідником типових професійних характеристик посад державних службовців, професійна роль будь-якого співробітника пов'язана з виконанням ним етичних норм взаємовідносин зі своїм зовнішнім оточенням (колегами, підлеглими, клієнтами, партнерами тощо) [12]. В індивідуальній свідомості фахівця професійно-моральні уявлення, цінності, установки формуються у міру того, як він усвідомлює свій зв'язок із трудовою групою, сферою діяльності, освоює місце у структурі організації і суспільства, тобто «вживається» в професію і активно виконує професійну роль.

За Д.Е. Сьюпером, людина несвідомо шукає професію, в якій вона буде «зберігати» саму себе, а «входячи в професію», буде шукати цього збереження [16]. Це підтверджується думкою М.І. Миколайчука про те, що вибір соціальних ролей і особливості їх програвання, свідоме самовизначення та манера самопрезентації є проявами ідентичності особистості [9]. Ідентичність актуалізується в різних умовах і може відповідати різним ролям. На думку П.П. Горностая, якщо людина переживає себе суб'єктом ролі, то можна говорити про те, що роль прийнято особистістю і людина відчуває рольову ідентичність [4, с. 41]. Згідно з працями Л.М. Карамушки, Т. Шибутані міра розуміння і прийняття ролі є найважливішим фактором, який визначає ефективність виконання професійної ролі.

Соціально-індивідуальний дуалізм професійної ролі. На думку Н.О. Антонової, в основі інтегративного, комплексного і системного підходу до формування психологічної готовності до професійної діяльності знаходиться діалектичний зв'язок біологічного та соціального, а також психічного (особистісного) і професійного [1, с. 34]. Поєднання останньої діалектичної пари властивостей що найкраще описується за допомогою поняття професійної ролі.

За визначенням, будь-яка роль є перехідним містком між людиною і групою, що проявляється в соціально-індивідуальному дуалізмі її природи. Так, професійна роль, на думку П.П. Горностая, з

одного боку, відображає Самість людини, реалізує і розвиває її особистісні якості, має внутрішні мотиви, певною мірою узгоджується з ціннісними орієнтаціями. Поняття Самості було введено К.Г. Юнгом як архетип, глибинний центр і вираження психологічної цілісності окремого індивіда. Вона є принципом об'єднання свідомого і несвідомого та водночас забезпечує виокремлення індивіда зі світу, що його оточує [13].

З іншого боку, професійна роль відображає соціальні очікування, формальні обов'язки, суспільні стереотипи, етико-правове оформлення ролі, тобто зовнішні регулятори. Таким чином, коригуючись зовнішніми факторами, внутрішні характеристики особистості отримують певне спрямування. Водночас відбувається зворотній процес – зовнішні чинники (традиційні схеми поведінки, загальносуспільні цінності, установки, стереотипи) через призму сприйняття особистості проникають всередину, роблячи свій внесок у формування і розвиток особистості. Даний процес є необхідним для гармонійного розвитку професійної ролі і виявляється як почергова соціалізація – індивідуалізація в різні періоди життя людини [4].

Професійні ролі можуть бути стандартизованими, адже кожна професія висуває до виконавця певні вимоги, і тому за нею стоять конкретні соціальні функції, але немає конкретного чи збірною образу людини. Професійна роль регламентується певними нормами, проте не є ритуалом (ритуал – форма рольової поведінки, в якій домінують норма і правило, символічна природа і соціальна опосередкованість проявляються максимально) і не може охопити всього розмаїття правильної поведінки у різних ситуаціях. Особистісного забарвлення набуває виконання посадових обов'язків, спосіб комунікації з оточуючими (колегами, підлеглими, партнерами, клієнтами). Індивідуальне забарвлення – обов'язкова умова для ролі.

Психологічний аспект професійної ролі досить часто виявляється через зв'язок із життєвим сценарієм особистості. Життєву роль характеризує її глибина, зв'язок із життєвим шляхом, розумінням себе в цьому світі. Її не можна звести лише до соціальних очікувань. На нашу думку, цілком зрозуміло, що Рятівник може піти працювати пожежником, лікарем; Артист – виконувати певну демонстративну роботу (викладача, екскурсовода, працівника будинку культури). Життєвий сценарій дає поштовх для вибору про-

фесії, а також визначає ставлення до неї. Люди з різними життєвими сценаріями можуть вибрати одну й ту саму професію, але їхнє ставлення до виконання своєї діяльності буде суттєво відрізнятися.

Стадії формування та розвитку професійної ролі. Аналізуючи професійну роль, важливо звернути увагу на процес її розвитку та формування. У працях Т.В. Кудрявцева, Е.Ф. Зеєра, що досліджували стадії професійного розвитку особистості, характеризується періодизація процесу професійного становлення [5]. Основні стадії професійного розвитку та їх характеристика подані у таблиці 1.

Таблиця 1

Стадії професійного розвитку (за В.Ф. Зеєром)

№ з/п	Стадія професійного розвитку	Характеристика стадії професійного розвитку
1	Аморфна оптація (до 12 років)	Формуються професійно орієнтовані інтереси і схильності
2	Оптація (12–16 років)	Навчально-професійне самовизначення (вибір шляху професійної освіти і підготовки, розвиток професійних намірів)
3	Професійна підготовка (16–23 роки)	Формується професійне самовизначення, готовність до самостійної трудової діяльності
4	Професійна адаптація (18–25 років)	Засвоєння нової соціальної ролі та досвіду самостійного виконання професійної діяльності, формування професійно важливих якостей
5	Первинна професіоналізація	Утвердження професійної позиції, утворення професійно значущих констеляцій, формування індивідуального стилю діяльності.
6	Вторинна професіоналізація	Ідентифікація з професійною спільнотою, професійний менталітет, корпоративність, гнучкий стиль діяльності, висока кваліфікованість
7	Професійна майстерність	Творча професійна діяльність, що характеризується рухомими інтегративними психологічними новоутвореннями, проектування своєї діяльності і кар'єри, вершина професійного розвитку (акме).

П.П. Горностай виокремлює стадії рольового розвитку особистості, що значною мірою збігаються зі стадіями професійного розвитку, запропонованими Е.Ф. Зеєром. Беручи до уваги вищезгадані дослідження, ми визначили низку стадій формування професійної ролі особистості (табл. 2).

Розвиток та становлення професійної ролі

№ з/п	Стадія розвитку професійної ролі	Опис стадії
1	Формування прообразу професійної ролі	Поява перших ролей – ігрових соціальних, які є прообразом дорослих професійних ролей (вік: 3 роки). Соціалізація.
2	«Імітація» – приміряння на себе дорослих ролей	У підлітковому віці невід’ємною складовою соціального та професійного самовизначення є процес «приміряння» на себе дорослих ролей в умовах малої соціальної групи. Спроба «виділитись», індивідуалізація.
3	Формування «ролі як потенції»	На етапі професійної підготовки, коли людина ще не розпочала трудову діяльність і виконання реальної ролі, її провідною діяльністю стає вже не просто навчальна, а пізнавально-професійна. Поряд із здобуттям професійних знань відбувається формування соціально-діяльнісної установки, засвоєння рольових моделей поведінки (функціональних, колективних тощо).
4	Становлення реальної професійної ролі	Опанування професійною роллю в умовах реальної трудової діяльності. Інтеріоризація досвіду, засвоєння норм і вимог. Вхідження в колектив, у трудову спільноту. Соціалізація.
5	Індивідуалізація ролі	Наповнення ролі індивідуальним змістом в період первинної професіоналізації.
6	Наповнення ролі соціальним змістом	У час вторинної професіоналізації відбувається вироблення власної професійної позиції. Людина удосконалює майстерність, а також відчуває себе учасником професійної спільноти (ідентифікує себе з референтною групою).
7	Досягнення майстерності у володінні роллю	Творча професійна діяльність. Пошук нових способів діяльності та управління. За Е.Ф. Зеєром, це прагнення вийти за межі себе. Згідно з теорією А. Маслоу, це самоактуалізація. Можливий вихід за межі ролі, злам традиційних рольових схем.

Як видно із поданих у таблиці стадій, першими контрагентами формування професійних ролей, яке починається ще в ранньому дитинстві, є сім’я та найближче оточення. Згідно з даними, які подають І.В. Лосєва та В.Б. Бичкова, до 36 місяців особистість уже повністю сформована: пройшло остаточне формування вроджених даних, які в подальшому житті можуть або розвинути, або бути пригніченими [8]. Активною формою пригнічення вроджених даних є заборони та покарання, пасивною – відсутність необхідних умов для їх розвитку

у сім'ї. Як перший, так і другий варіант беззаперечно шкодить особистості та її гармонії на глибинному внутрішньому рівні.

П.П. Горностаєв вважає, що приблизно з трьох років у дітей починають виникати ігрові соціальні ролі, які є прообразами дорослих професійних ролей [4]. Здатність сприймати знаки і символи переводить дитину на новий щабель розвитку, вона починає вивчати своє оточення з допомогою мовних засобів та ігрових ролей. Вже з такого раннього віку дитина проявляє свої схильності, яким потрібно приділяти особливу увагу. Згідно з останніми тенденціями в профорієнтаційній роботі діагностування професійної спрямованості особистості варто починати чи не «з пелюшок», наголошує А. Кравченко [7].

Досвід, здобутий у перші роки життя в сім'ї, з близьким оточенням, згодом переноситься у інші сфери життя – навчання, роботу, взаємодію з друзями та колегами.

Наступний період професійного розвитку – оптація, тобто вибір свого професійного і життєвого шляху у віці 12–16 років [3]. Сучасна наука визначає підлітковий вік залежно від країни (регіону проживання) і культурно-національних особливостей, а також статі (від 12–14 до 15–17 років). Саме у цьому віці відбувається активне засвоєння соціальної позиції в суспільстві. Підліткові групи є моделями суспільства. На думку П.П. Горностаєва, саме тоді юнаки наче «приміряють» на себе дорослі ролі «Співрозмовника», «Члена групи», «Лідера». У цей час відбувається перехід від соціалізації до індивідуалізації, спостерігається самореалізація та самоствердження особистості.

Наступним етапом, який відповідає стадії професійної підготовки за Е.Ф. Зеєром [5], є формування «ролі як потенції», тобто ролі як зразка поведінки й установок, не сама поведінка, а «проект», «схема» поведінки. Професійне навчання (наприклад, у вишій, професійному училищі чи технікумі) є окремим і дуже цікавим етапом професійного становлення особистості. На відміну від попередньої стадії, провідною діяльністю стає професійно-пізнавальна. Е.Ф. Зеєр, О.О. Міненко, Є.Є. Симанюк вважають, що під час навчання у вишій відбувається зміна Я-образу професіонала, що пов'язано з активним процесом професійного становлення, результатом якого є формування як особистісного, так і професійно значущих новоутворень, до яких ми також відносимо і професійну роль. Адже студент засвоює не тільки знання, вміння й навички, але і схеми рольової поведінки. Згідно з концепцією Г.О. Ковальчук,

одним з визначальних психологічних механізмів у цей час є інтеріоризація як формування внутрішніх структур психіки під впливом факторів середовища діяльності [6]. Швидше за все, студент так буде діяти у професійному середовищі, як проявляє себе у роботі малої групи (в навчанні). Особливо значущими у цей період стають процеси формування адекватної самооцінки та самоакцептації у процесі рольової взаємодії в групі.

Наступний етап розвитку професійної ролі відбувається, коли людина приходить на роботу, і роль із потенціальної перетворюється на реальну. Відбувається соціалізація – людина активно засвоює норми і правила того середовища, в яке вона потрапила. Формується відчуття приналежності до колективу, до певної професійної групи. На наступному етапі засвоєні схеми поведінки виконавець ролі наповнить своїм особливим, індивідуальним змістом. На думку Т.Н. Бударіної, ефективність роботи працівника можна розглядати як сформованість його професійної ролі [3].

На жаль, дуже мало людей досягає або принаймні прагне досягти вищу стадію розвитку професійної ролі. Для них характерні індивідуальний стиль виконання професійної діяльності, висока творча і соціальна активність особистості. Ґрунтуючись на тезі, що особистість виникає із ролей [4, с. 37–39], можемо припустити, що на стадії досягнення майстерності у володінні роллю можливий вихід за її межі. Це виявляється у зламі традиційних рольових схем, свідомому ставленні до виконання професійної діяльності, високій соціальній та особистісній відповідальності тощо.

Висновки. Таким чином, результати теоретичного аналізу дають підстави стверджувати, що професійна роль дійсно є однією з головних соціально-психологічних ролей. Вона сформувалась у процесі індивідуального та професійного розвитку особистості і виявляється як стереотипна модель поведінки, що відповідає посаді, яку обіймає людина в організації, та супроводжується виконанням конкретних функціональних обов'язків, соціальних приписів. Професійна роль ґрунтується на здобутих знаннях, вміннях, навичках; детермінується зовнішніми соціальними (суспільні очікування, установки, уявлення про поведінку фахівця) та внутрішніми індивідуальними чинниками (мотивація, особистісні характеристики, вміння налагоджувати стосунки в колективі, професійна «Я-концепція»).

Професійна роль, по-перше, часто є життєвою роллю. По-друге, вона робить значний внесок у загальний розвиток особистості, сприяє розкриттю можливостей та самореалізації. По-третє, стосується професійної діяльності, тобто сфери, що охоплює значну частину соціального життя кожної людини.

Професійна роль, як і будь-яка інша роль особистості, має подвійну, соціально-індивідуальну природу. З одного боку, на її формування та розвиток сильно впливає соціальне середовище. З іншого – Самість людини, її професійна «Я-концепція», система ідентичностей, індивідуальність. Професійна роль для людини є презентацією себе на робочому місці, тобто однією із масок. Але незважаючи на свою стереотипність, роль обов'язково матиме індивідуальне забарвлення. Стиль виконання ролі можна вважати проявом особистості.

Відтак можна припустити, що формування професійної ролі розпочинається в ранньому дитинстві і продовжується в процесі навчання, проходячи поетапно соціалізацію-індивідуалізацію. Коли людина йде на роботу, тобто розпочинає трудову діяльність, розвиток професійної ролі продовжується.

На наш погляд, феномен професійної ролі заслуговує на подальше дослідження, яке варто здійснити у напрямі вивчення її структури та соціально-психологічних чинників, що впливають на її формування.

1. Антонова Н.О. Ціннісні орієнтації студентів з різним типом готовності до професійної діяльності психолога / Н.О. Антонова // Практична психологія і соціальна робота. – 2011. – № 2. – С. 31–35.

2. Бергер Питер Л. Приглашение в социологию / Питер Л. Бергер. – М.: Аспект-Пресс, 1996. – 302 с.

3. Бударина Т.Н. Профессиональная роль медицинского представителя фармацевтической компании: дис. ... канд. мед. наук: 14.00.52 / Бударина Татьяна Николаевна. – Волгоград, 2008. – 158 с.

4. Горноста́й П.П. Личность и роль: Ролевой подход в социальной психологии личности / П.П. Горноста́й. – К.: Интерпресс ЛТД, 2007. – 312 с.

5. Зеер Е.Ф. Психология профессий [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://bookw.narod.ru/part2_3.htm

6. Ковальчук Г.О. Активізація навчання в економічній освіті [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.readbookz.com/book/220/8562.html>

7. Кравченко А. Профорієнтація починається з пелюшок / А. Кравченко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://prof.osvita.org.ua>

8. Лосева І.В. Як визначити найкращий вік для профорієнтації? / І.В. Лосева, Л.Б. Бичкова [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://prof.osvita.org.ua>

9. Миколайчук М.І. Культурно-ціннісна та релігійна детермінація становлення ідентичності особистості / М.І. Миколайчук // Практична психологія та соціальна робота. – 2008. – № 12 – С. 68–70.

10. Мід Дж. Дух, самість і суспільство. З точки зору соціального біхевіориста: пер. з англ. / Дж. Мід. – К.: Український центр духовної культури, 2000. – 374 с.

11. Морено Я. Психодрама: [пер. з англ.] / Я. Морено. – М.: Апрель Пресс, Издательство Экспо-пресс, 2001. – 528 с.

12. Про Довідник типових професійних характеристик посад державних службовців (випуск 76): Наказ Головного управління державної служби України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://nads.gov.ua/sub/nikolaivska/ua/publication>.

13. Самость // Психологический словарь «Академик» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://dic.academic.ru/dic.nsf/psihologic/1618>

14. Чернявська В.В. Теоретичні аспекти дослідження професійної кар'єри майбутнього фахівця / В.В. Чернявська // Психологічні науки (науковий часопис). – 2010. – № 28 (52). – С. 118–123.

15. Linton R. The study of man / R. Linton. – New York: Appleton-Century, 1986. – 503 p.

16. Super D.E. Vocational development / D.E. Super. – N.Y., 1957. – 391 p.

Собуцкая Л.И. Профессиональная роль как одна из главных социально-психологических ролей личности.

Раскрывается сущность профессиональной роли как одной из главных социально-психологических ролей личности. Проведен теоретический анализ подходов к трактовке понятия роли и профессиональной роли, установлена периодизация стадий формирования и развития профессиональных ролей, предложено определение понятия профессиональной роли.

Ключевые слова: профессиональная роль, профессиональная деятельность, социально-психологические роли личности, профессиональное развитие, личностное развитие, социализация, индивидуализация, стадии развития профессиональной роли.

Sobutska L.I. Professional Role as One of the Main Socio and Psychological Personality Roles.

The essence of professional role as one of the major psychological roles of a personality is revealed. The theoretical analysis of the approaches to the interpretation of the notion of the role and professional role is performed, the periodization of the professional roles forming and development stages is worked out, and the definition of professional role is suggested.

Key words: professional role, personality socio and psychological roles, professional development, development of a personality, socialization, individualization, professional role development stages.

Стаття надійшла 24 квітня 2012 року